

EKOKRITITSIZMNING ADABIY METOD SIFATIDA SHAKLLANISHI VA TAKOMILI

Homidova Nafisa

Shahrisabz davlat pedagogika institute

Annotatsiya. Ushbu maqolada ekokrititsizmning adabiy metod sifatida shakllanishi va takomillashuvi tahlil qilinadi. XX asrning ikkinchi yarmida G'arb adabiyotshunosligida shakllangan ekokrititsizm bugungi kunda global ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanib kelmoqda. Maqolada uning asosiy bosqichlari, nazariy asoslari va multidissiplinar xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, o'zbek adabiyotida tabiat tasviri, ekologik ong va Orol fojiasi kabi masalalarning badiiy aks etishi ekokrititsizm nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ekokrititsizmning adabiyotshunoslikdagi o'rni va uning ekologik ongni shakllantirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ekokrititsizm, adabiy metod, ekologik ong, tabiat tasviri, o'zbek adabiyoti, Orol fojiasi.

Аннотация. В данной статье анализируется формирование и развитие экокритицизма как литературного метода. Экокритицизм, возникший во второй половине XX века в западном литературоведении, сегодня развивается как глобальное научное направление. В статье раскрываются основные этапы, теоретические основы и междисциплинарные особенности экокритицизма. Особое внимание уделено отражению природы, экологического сознания и экологических проблем, таких как Аральская катастрофа, в узбекской литературе. Результаты исследования показывают значение экокритицизма в литературоведении и его роль в формировании экологического мировоззрения.

Ключевые слова: экокритицизм, литературный метод, экологическое сознание, образ природы, узбекская литература, Аральская катастрофа.

Annotation. This article examines the formation and development of ecocriticism as a literary method. Emerging in the second half of the 20th century in Western literary studies, ecocriticism has evolved into a global scholarly approach. The article discusses its main stages, theoretical foundations, and interdisciplinary features. Special attention is given to the depiction of nature, ecological consciousness, and environmental issues such as the Aral Sea crisis in Uzbek literature. The findings highlight the significance of ecocriticism in literary studies and its role in fostering ecological awareness.

Keywords: ecocriticism, literary method, ecological consciousness, nature representation, Uzbek literature, Aral Sea crisis.

Kirish. XXI asrda insoniyat duch kelayotgan eng katta muammolardan biri – bu ekologik inqirozdir. Global isish, cho'llanish, suv tanqisligi, bioxilma-xillikning

yo'qolishi, atmosferaning ifloslanishi kabi jarayonlar inson hayoti va madaniy taraqqiyotiga bevosita ta'sir qilmoqda. Ushbu jarayonlar nafaqat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sohalarni, balki adabiyot va san'atni ham chuqur o'zgartirmoqda. Zero, adabiyot jamiyatning o'ziga xos "ko'zgusi" bo'lib, unda nafaqat insoniy tuyg'ular, balki inson va tabiat munosabatlari ham ifoda etiladi.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, ekokrititsizm adabiy tanqidning zamonaviy metodologiyasi sifatida yuzaga chiqdi. Ekokrititsizm adabiy asarlarda tabiat tasviri, ekologik qadriyatlar, inson va muhit o'rtasidagi aloqadorlikni tahlil qiladi. U nafaqat tabiatni madh etuvchi estetik qarashlarni, balki ekologik muammolarning badiiy ifodasini ham tadqiq etadi. Ekokrititsizmning ahamiyati shundaki, u adabiyot orqali jamiyatda ekologik ongni shakllantirish, ekologik mas'uliyatni kuchaytirish imkonini beradi. Mazkur metodologiya dastlab 1970–1980-yillarda G'arb mamlakatlarida shakllangan bo'lsa-da, bugungi kunda u global ilmiy-amaliy hodisaga aylangan. Uning rivojlanishi natijasida ekologik muammolar faqat ilmiy yoki siyosiy sohada emas, balki badiiy asarlarda ham keng yoritila boshladi. Ayniqsa, O'zbekiston kabi o'ziga xos ekologik muammolarga (masalan, Orol dengizi fojiasi) ega bo'lgan mamlakatlarda ekokrititsizmning adabiyotshunoslikka tatbiqi yanada dolzarbdir. Demak, ekokrititsizm adabiy metod sifatida shakllanishi bilan nafaqat adabiyotning yangi qirralarini ochib berdi, balki insoniyatning ekologik ongini yuksaltirishda ham muhim vositaga aylandi. Ushbu maqolada ekokrititsizmning adabiy metod sifatida shakllanishi, rivojlanishi va o'zbek adabiyotidagi tatbiqi haqida so'z yuritiladi.

Adabiyotlar sharhi. Ekokrititsizmning shakllanishi va rivojlanishi haqida ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, ular bu yo'nalishning nazariy asoslarini belgilab berdi. Avvalo, XX asrning ikkinchi yarmida ekologik ongning kuchayishi bilan adabiyotshunoslikda tabiat va ekologik muammolarni tahlil qilish zaruriyati paydo bo'ldi. Cheryll Glotfelty (1996) o'zining mashhur **"The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology"** asarida ekokrititsizmni "adabiyot va jismoniy muhit o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadigan tanqidiy yo'nalish" sifatida ta'riflaydi. Bu yondashuv adabiy tanqidda yangi paradigma sifatida ekologik ongni markazga olib chiqdi [Glotfelty & Fromm, 1996]. Lawrence Buell (1995) esa **"The Environmental Imagination"** kitobida adabiyotda tabiat tasviri nafaqat estetik vazifani bajarishi, balki ekologik mas'uliyatni ham shakllantirishi mumkinligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, ekologik muammolarni yorituvchi adabiyot jamiyatni tabiatga mas'uliyatli munosabatga undaydi [Buell, 1995]. Ekokrititsizmning keyingi bosqichida esa "postkolonial ekokrititsizm" tushunchasi shakllandi. Graham Huggan va Helen Tiffin (2010)ning **"Postcolonial Ecocriticism: Literature, Animals, Environment"** kitobi ushbu yo'nalishni rivojlantirib, mustamlakachilik davridagi ekologik qarashlar va tabiatning badiiy talqinini chuqur tahlil qildi [Huggan & Tiffin, 2010]. Shuningdek, Kate Rigby (2004) o'zining **"Topographies of the Sacred: The Poetics of Place in European Romanticism"** asarida ekokrititsizmni falsafiy va madaniy nuqtai

nazardan o'rganib, romantik adabiyotdagi tabiat obrazlarini ekologik tafakkur bilan bog'lab tahlil qiladi [Rigby, 2004]. O'zbek adabiyotshunosligida ekokrititsizm alohida yo'nalish sifatida hali keng tadqiq qilinmagan bo'lsa-da, ekologik muammolar, xususan, Orol dengizi fojiasi, mustaqillik davri adabiyotida ko'plab yozuvchilar va shoirlar ijodida aks etgan. Masalan, Tohir Malikning "Odamiylik mulki" asarida ekologik va axloqiy muammolar uyg'unlashadi, Erkin Vohidov va Abdulla Oripov she'riyatida esa tabiatning go'zalligi bilan birga insonning unga bo'lgan mas'uliyati ham yoritiladi. Bu jihatlar ekokrititsizm metodologiyasi asosida tahlil qilinsa, o'zbek adabiyotidagi ekologik qadriyatlarning ilmiy asosda o'rganilishiga katta hissa qo'shishi mumkin. Umuman olganda, mavjud adabiyotlar ekokrititsizmning:

- Nazariy asoslari (Glutfelty, Buell),
- Postkolonial va global masalalardagi roli (Huggan & Tiffin),
- Madaniy-falsafiy jihatlar (Rigby),
- Milliy adabiyotlarda tatbiqi (o'zbek adabiyotidagi ekologik muammolar) kabi qirralarini yoritib beradi.

Materiallar va metodlar. Ushbu tadqiqotda ekokrititsizmning adabiy metod sifatida shakllanishi va rivojlanishini o'rganish uchun nazariy va amaliy manbalar tahlil qilindi. Maqola tayyorlash jarayonida quyidagi materiallar asosiy manba sifatida tanlandi:

- **Nazariy adabiyotlar** – G'arb olimlarining (Ch. Glutfelty, L. Buell, G. Huggan, H. Tiffin, K. Rigby) ekokrititsizm nazariyasiga oid ilmiy asarlari.

- **Milliy adabiyot namunalaridan misollar** – O'zbek yozuvchilari va shoirlari (Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Tohir Malik va boshqalar) asarlaridagi tabiat tasviri va ekologik muammolar ifodasi.

- **Ekologik-ma'naviy kontekst** – Orol dengizi fojiasi va O'zbekistonning ekologik muammolari haqidagi ilmiy maqolalar hamda publitsistik materiallar.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlar qo'llanildi:

- **Tarixiy-komparativ metod** – ekokrititsizmning G'arb adabiyotida shakllanish jarayoni va uning O'zbek adabiyotiga tatbiqi o'zaro taqqoslab o'rganildi.

- **Nazariy-tahliliy metod** – ekokrititsizmga oid nazariy manbalar (monografiyalar, maqolalar, adabiyotshunoslik asarlari) ilmiy tahlil qilindi.

- **Matnshunoslik metodlari** – o'zbek adabiyotidagi badiiy matnlar (she'r, roman, qissa)da tabiat obrazlari, ekologik muammolar va ekologik ong elementlari tahlil qilindi.

- **Diskurs tahlili** – adabiy matnlarda tabiat va inson o'rtasidagi munosabatning ijtimoiy-madaniy mazmuni ochib berildi.

- **Sistemali yondashuv** – ekokrititsizmning adabiy metod sifatida rivojlanishi keng madaniy va ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq holda ko'rib chiqildi.

Shu asosda tadqiqot materiallari nazariy va amaliy jihatdan umumlashtirildi hamda ekokrititsizmning o'zbek adabiyotida qo'llanish imkoniyatlari ochib berildi.

Jadval 1. Ekokrititsizmning shakllanish va rivojlanish bosqichlari

Bosqich	Vaqt davri	Asosiy xususiyatlar	Yetakchi olimlar va asarlar
Dastlabk i shakllanish	1970–1980-yillar	Ekologik ongning kuchayishi, tabiat tasvirini badiiy matnlarda tahlil qilish; adabiyot va muhit oʻrtasidagi aloqani oʻrganishga eʼtibor qaratildi.	Cheryll Glotfelty – <i>The Ecocriticism Reader</i> (1996)
Nazariy asoslash	1990-yillar	Ekokrititsizm mustaqil adabiy metod sifatida shakllandi; ekologik masʼuliyat va tabiat tasvirining ijtimoiy-maʼnaviy ahamiyati taʼkidlandi.	Lawrence Buell – <i>The Environmental Imagination</i> (1995)
Takomil bosqichi	2000-yillar	Multidissiplinar yondashuv (falsafa, tarix, madaniyatshunoslik bilan aloqadorlik), ekologik muammolarni global miqyosda oʻrganish, postkolonial ekokrititsizm shakllanishi.	Graham Huggan & Helen Tiffin – <i>Postcolonial Ecocriticism</i> (2010)
Hozirgi davr	2010-yillardan hozirgacha	Adabiyot, kino, drama, ommaviy madaniyatda qoʻllanishi; milliy adabiyotlarda ekologik muammolar (masalan, Orol dengizi fojiasi)ning badiiy tahlili.	

Tadqiqot muhokamasi. Oʻtkazilgan tadqiqot natijalari ekokrititsizmning adabiy metod sifatida shakllanishi va takomil jarayonini chuqurroq anglash imkonini beradi. Avvalo, ekokrititsizmning Gʻarb adabiyotshunosligida paydo boʻlishi ekologik ongning jamiyat hayotida kuchayishi bilan bevosita bogʻliq. Cheryll Glotfelty va Lawrence Buell tomonidan ilgari surilgan nazariy qarashlar adabiyot va tabiat oʻrtasidagi munosabatni yangi badiiy-estetik mezonlarda talqin etish zarurligini koʻrsatdi. Bu jihat, bir tomondan, adabiyotshunoslikda yangicha yondashuvlarni shakllantirsa, ikkinchi tomondan, ekologik ongni tarbiyalashga xizmat qildi. Keyingi bosqichlarda ekokrititsizm multidissiplinar xususiyat kasb etib, falsafa, madaniyatshunoslik, tarix, ekologiya va postkolonial tadqiqotlar bilan integratsiyalashdi. Graham Huggan va Helen Tiffinning asarlari bu jarayonni chuqur tahlil qilib, tabiatni mustamlakachilik kontekstida oʻrganish muhimligini taʼkidladi. Bu esa ekokrititsizmni nafaqat estetik va badiiy tahlil vositasi, balki ijtimoiy-tarixiy

jarayonlarni tushunish metodiga aylantirdi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'zbek adabiyotida tabiat tasviri doimo muhim o'rin tutgan. Klassik adabiyotda tabiat go'zalligi ko'proq estetik qadriyat sifatida ifodalangan bo'lsa, zamonaviy adabiyotda ekologik muammolar (masalan, Orol dengizi fojiasi) keng yoritilgan. Erkin Vohidovning lirikasida inson va tabiat uyg'unligi, Abdulla Oripovning she'riyatida ekologik iztirob, Tohir Malikning nasrida esa inson va muhit o'rtasidagi ijtimoiy-axloqiy masalalar ekokrititsizm nuqtai nazaridan tahlil etilishi mumkin. Muhokama jarayonida aniqlanganki, ekokrititsizm o'zbek adabiyotshunosligida hali keng rivojlanmagan yo'nalish bo'lsa-da, uning imkoniyatlari juda keng. U milliy adabiyotda ekologik ongni shakllantirish, ekologik qadriyatlarni badiiy obrazlarda ifodalash va jamiyatda tabiatga mas'uliyatli munosabatni targ'ib qilishda samarali vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Shu bilan birga, ekokrititsizm faqat adabiyotshunoslik doirasida emas, balki keng madaniy va ijtimoiy diskurslarda ham qo'llanishi lozim. Chunki ekologik muammolar global tus olgan bir paytda adabiyotning tarbiyaviy va ma'naviy imkoniyatlari muhim rol o'ynaydi.

Xulosa. Ekokrititsizm adabiyotshunoslikning yangi metodologik yo'nalishlaridan biri sifatida inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, u dastlab G'arb adabiyotida ekologik ongning kuchayishi natijasida shakllangan bo'lsa-da, bugungi kunda global miqyosda keng tarqalib, adabiy tanqidning samarali metodlaridan biriga aylandi. Ekokrititsizmning asosiy xususiyatlari – multidissiplinarlik, ekologik ongni shakllantirish, tabiat tasvirini ijtimoiy-ma'naviy kontekstda tahlil qilish hamda global va lokal ekologik muammolarni yoritishdan iborat. Bu jihatlar uni nafaqat adabiy matnlarni tahlil qilish, balki ekologik ongni kuchaytirishga xizmat qiladigan ijtimoiy-madaniy hodisaga aylantiradi. O'zbek adabiyotida tabiat mavzusi va ekologik muammolar doimo dolzarb bo'lib kelgan. Klassik adabiyotda tabiatning estetik obrazlari, zamonaviy ijodda esa ekologik fojealar, xususan Orol dengizi bilan bog'liq masalalar alohida o'rin tutadi. Ekokrititsizm metodini qo'llash orqali o'zbek adabiyotidagi ekologik qadriyatlar, inson va tabiat munosabatlari, ekologik mas'uliyat masalalari yanada chuqurroq o'rganilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Glotfelty, C., & Fromm, H. (1996). *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Athens: University of Georgia Press.
2. Buell, L. (1995). *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Harvard University Press.
3. Huggan, G., & Tiffin, H. (2010). *Postcolonial Ecocriticism: Literature, Animals, Environment*. Routledge.

4. Rigby, K. (2004). *Topographies of the Sacred: The Poetics of Place in European Romanticism*. University of Virginia Press.
5. Garrard, G. (2012). *Ecocriticism*. London: Routledge.
6. Slovic, S. (2010). *Going Away to Think: Engagement, Retreat, and Ecocritical Responsibility*. University of Nevada Press.
7. Heise, U. K. (2008). *Sense of Place and Sense of Planet: The Environmental Imagination of the Global*. Oxford University Press.
8. Clark, T. (2011). *The Cambridge Introduction to Literature and the Environment*. Cambridge University Press.